

เมืองพิษณุโลก การเลือกทำเลที่ตั้งเมือง

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์*

เมืองพิษณุโลก มีร่องรอยคูกำแพงโบราณเหลือให้เห็นว่าเป็นเมืองที่สร้างคร่อมลำแม่น้ำน่าน คือมีแม่น้ำน่านไหลผ่านกลางเมือง เอกสารลายลักษณ์อักษรทางประวัติศาสตร์มิได้บันทึกรายละเอียดการสร้างเมืองแห่งนี้ไว้ เมื่อกาลเวลาล่วงเลยมาจึงไม่มีผู้ใดจดจำเรื่องราวได้ คงมีแต่คำอธิบายของผู้รู้ในสมัยโบราณที่ปรากฏอยู่ในลักษณะตำนานว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกแห่งเมืองเชียงแสน ได้ลงมาสร้างพระพุทธชินราช และสร้างเมืองขึ้นไว้บนทั้งสองฝั่งแม่น้ำน่าน พระวิเชียรปรีชา (น้อย) ได้รวบรวมตำนานเรื่องต่างๆ รวมทั้งตำนานเรื่องนี้ด้วย และลอกลงไว้เป็นหนังสือชื่อ พงสาวดารเหนือ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

เนื่องจากเมืองพิษณุโลกโบราณบนสองฟากฝั่งแม่น้ำน่านตั้งอยู่บนภูมิประเทศที่มีสภาพต่างกัน ในบทความนี้ จึงเป็นการชี้ให้เห็นลักษณะภูมิประเทศที่ต่างกัันดังกล่าว เพื่ออธิบายให้เห็นว่า การขุดคูเมืองและชักน้ำเข้าหล่อเลี้ยงคูเมืองนั้นจัดว่าเป็นการชลประทานของคนในสมัยโบราณอย่างหนึ่ง ลักษณะภูมิประเทศที่ต่างกันทำให้คนที่อาศัยอยู่ในภูมิประเทศลักษณะหนึ่งๆ เรียนรู้ในเรื่องวิธีการชลประทานที่ต่างกันด้วย ดังนั้น การที่เมืองพิษณุโลกตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำน่าน ที่มีลักษณะภูมิประเทศแตกต่างกัน เมืองทั้งสองฝั่งย่อมไม่อาจสร้างขึ้นในคราวเดียวกันตามคำอธิบายที่เป็นแบบตำนานได้ แต่ต้องสร้างขึ้นในช่วงเวลาที่ต่างกัน และโดยคนผู้มีแนวคิดที่เกิดจากประสบการณ์ที่ต่างกันในการเลือกทำเลที่ตั้งเมืองด้วย

ประสบการณ์ที่ต่างกันคือเมืองทางฝั่งตะวันออกถูกเลือกเป็นทำเลที่ตั้งเมืองโดยผู้ที่เคยอาศัยอยู่บนที่ราบที่เอียงลาด อันเป็นลักษณะของที่ราบของลำน้ำที่ไหลผ่านหุบเขา คนที่อาศัยอยู่ในภูมิประเทศแบบนี้จะเรียนรู้การชลประทานแบบเหมืองฝาย ที่อาศัยน้ำที่ไหลมาจากที่สูง ดังเช่นเมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัย นครชุม เชียงใหม่ เป็นต้น ส่วนตัวเมืองทางฝั่งตะวันตก ถูกเลือกเป็นทำเลที่ตั้งเมืองโดยผู้ที่มีความคุ้นเคยกับภูมิประเทศที่มีลักษณะแบนราบเหมือนที่ราบลุ่มแม่น้ำในภาคกลาง ผู้คนที่อาศัยอยู่ในภูมิประเทศเช่นนี้ จะมีวิธีการชลประทานแบบขุดคลอง

*ผู้เชี่ยวชาญพิเศษ ด้านโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถาน กรมศิลปากร

ลำปะโดง นำน้ำจากแม่น้ำที่ไหลผ่าน ชักน้ำเข้ามายังพื้นที่เกษตรกรรมที่กว้างใหญ่ ดังเช่นภูมิประเทศแบบอยุธยา สุพรรณบุรี อ่างทอง เป็นต้น ดังที่จะได้นำเสนอต่อไปนี้

๑. สภาพทางภูมิศาสตร์ของจังหวัดพิษณุโลก

จังหวัดพิษณุโลกอยู่ในเขตการปกครองท้องที่ภาคเหนือของประเทศไทย แต่โดยสภาพทางภูมิศาสตร์จัดว่าเป็นจังหวัดที่อยู่ในภาคเหนือตอนล่าง หรือด้วยความเข้าใจผิดเกี่ยวกับเขตการปกครองท้องที่ บางคนอาจเรียกว่าอยู่ในเขตภาคกลางตอนบนก็ได้

ที่เป็นเช่นนี้เพราะสภาพภูมิประเทศโดยส่วนรวมของจังหวัดพิษณุโลกจะเป็นพื้นที่ราบของลุ่มแม่น้ำน่าน ตอนเหนือเขตติดต่อกับจังหวัดอุตรดิตถ์แม้มีภูเขาบ้างก็แทรกอยู่ในที่ราบประปราย ทางทิศตะวันตกติดต่อกับเขตจังหวัดสุโขทัยเป็นที่ราบลุ่มต่ำตลอดไปจนถึงลำแม่น้ำยม ทางทิศใต้ที่ติดต่อกับเขตจังหวัดพิจิตรเป็นที่ราบโดยตลอดสองฟากฝั่งแม่น้ำน่าน ยิ่งโดยเฉพาะทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ซึ่งติดต่อกับที่ราบของสองฟากแม่น้ำยมแล้ว ก็เป็นที่ลุ่มน้ำขังมีหนองบึงอันเกิดจากการเปลี่ยนทางเดินอย่างมากมายของแม่น้ำ เช่น หนองทะเลแก้วซึ่งอยู่ห่างจากลำแม่น้ำน่านตรงบริเวณตัวเมืองไปประมาณ ๔-๕ กิโลเมตร มีระดับต่ำจากพื้นที่ตั้งตัวเมืองประมาณ ๓ เมตร มีลำคลองควายใหญ่ซึ่งน้ำแห้งในฤดูแล้ง เชื่อม

กับลำแม่น้ำน่านเหนือตัวเมืองขึ้นไป

ตัวเมืองพากตะวันตกตั้งอยู่บนที่ดอนริมฝั่งอันเกิดจากดินตะกอนของแม่น้ำทับถม มีระดับสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๔๐ เมตร พื้นที่โดยทั่วไปจะมีลำคลองที่มีน้ำไหลไม่สม่ำเสมอ โดยจะแห้งในฤดูแล้งและมีน้ำไหลในฤดูฝนอยู่ทั่วไป^๑ (unpermanent stream) ทั้งนี้เนื่องจากเป็นลำคลองที่รับน้ำจากแม่น้ำสายใหญ่ซึ่งเมื่อถึงฤดูฝนระดับน้ำในแม่น้ำจะล้นตลิ่งทะลักเข้าปากคลองไหลมาตกขังอยู่ตามที่ลุ่มต่ำของแผ่นดินภายใน แต่ในฤดูแล้งระดับน้ำในแม่น้ำลดต่ำกว่าท้องคลองที่ปากคลอง จึงไม่มีน้ำเติมเข้ามาในคลอง คลองจึงแห้งในฤดูแล้ง ถึงแม้ว่าบางตอนของคลองจะมีน้ำอยู่บ้าง ก็เนื่องจากท้องคลองตอนนั้นลึกลงน้ำจึงตกขังอยู่ไม่ใช่

คงมีทางฝั่งตะวันออกอันเป็นเขตแดนติดต่อกับจังหวัดเพชรบูรณ์เท่านั้น พื้นที่จะเป็นภูเขาสูงสลับซับซ้อนของเทือกเขาที่ติดเขตแดนกับจังหวัดเพชรบูรณ์ เทือกเขานี้ติดต่อไปทางทิศเหนือ อ้อมไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเขตจังหวัดเป็นแนวเขตติดต่อในบางส่วนกับอำเภอด่านซ้าย อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย และแขวงไชยะ

^๑ กรมแผนที่ทหาร, ราวาง ๕๐๔๖ ๔ อำเภอบางระกำ, ลำดับชุด L ๗๐๑๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑ - RTSD.

บุรีของสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว บริเวณเชิงเขาจะอยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ ๑๔ กิโลเมตร ตัวเมืองพิษณุโลกทางปากนี้จะอยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๔๐ เมตร พื้นที่ที่มีความเอียงลาดจากตัวเมืองไปยังเชิงเขาประมาณร้อยละ ๐.๕^๒

อาจกล่าวโดยสรุปให้เห็นสภาพภูมิศาสตร์ของสองฟากฝั่งแม่น้ำน่านตรงบริเวณที่ตั้งของตัวเมืองพิษณุโลกได้ว่า มีสภาพภูมิประเทศที่ต่างกันระหว่างฟากตะวันออกกับตะวันตก โดยฟากตะวันออกพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำจะเป็นที่ราบซึ่งค่อยๆ ชันสูงขึ้นไปสู่บริเวณที่เป็นเทือกเขาสูงชันเขตแดนกับจังหวัดเพชรบูรณ์ ดังนั้น ทางฟากตะวันออกของแม่น้ำตรงบริเวณใกล้เคียงกับตัวเมืองพิษณุโลกนี้จึงเป็นทางออกของลำน้ำที่มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาทั้งเขตแดนจังหวัดเพชรบูรณ์และเป็นลำน้ำที่มีน้ำไหลตลอดปี ลำน้ำที่สำคัญคือลำน้ำแควน้อยไหลลงแม่น้ำน่านทางฝั่งตะวันออกเหนือเมืองพิษณุโลก กับลำน้ำวังทองไหลลงแม่น้ำน่านฝั่งตะวันออกใต้เมืองพิษณุโลกลงไป ตัวเมืองพิษณุโลกฟากตะวันออกตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านระหว่างแม่น้ำทั้งสองสายนี้

ส่วนทางฟากตะวันตกของแม่น้ำน่านแถบตัวเมืองพิษณุโลกนั้น พื้นที่โดยส่วนรวม

จะเป็นที่ราบกว้างติดต่อไปจนถึงเขตจังหวัดสุโขทัยเข้าสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำยม ลักษณะที่ราบตอนนี้จะเป็นที่ลุ่มต่ำมีหนองคลองบึงอันเกิดจากการเปลี่ยนกระแสน้ำของลำน้ำทั้ง ๒ สายที่ตอนจะมีแทรกอยู่บ้างบนที่ลุ่มผืนนี้ และตัวเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันตกจะตั้งอยู่บนที่ดอนริมฝั่งแม่น้ำน่านตรงข้ามกับตัวเมืองทางฝั่งตะวันออก (ภาพที่ ๑)

ดังนั้น เมืองพิษณุโลกจึงเป็นเมืองที่มีลำน้ำน่านผ่ากลางเมืองปรากฏให้เห็นในปัจจุบันจนเป็นที่เรียกกันทั่วไปว่าเป็น“เมืองอกแตก”

๒. ลักษณะทางกายภาพของตัวเมือง

๒.๑ ลักษณะเมืองอกแตก ความจริงลักษณะของเมืองที่มีลำน้ำไหลผ่ากลางเมืองแต่โบราณคงมิได้เห็นว่าเป็นลักษณะที่เป็นอ้อมงอแต่ประการใด ตำนานสภาพเมืองพิษณุโลกในหนังสือพงศาวดารเหนือที่รวบรวมขึ้นเมื่อครั้งสมัยต้นรัตนโกสินทร์เล่าเป็นนิทานปรัมปราเรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกสร้างพระพุทธรชินราชและให้ข้าราชการบริพารคือจำการบูรและจ่านกร้องช่วยกันสร้างเมืองพิษณุโลกคนละฝั่งแม่น้ำนั้น ก็ได้กล่าวถึงลักษณะเมืองว่าเป็นอ้อมงอ^๓

เมืองที่มีแม่น้ำผ่ากลางเมืองในภาคกลางนั้น แห่งหนึ่งคือเมืองสุพรรณบุรีซึ่งยัง

^๒ กรมแผนที่ทหาร, ระบุว่า ๕๐๔๒ ๑ จังหวัดพิษณุโลก, ลำดับชุด L ๗๐๑๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑ - RTSD.

^๓ พระวิเชียรปรีชา (น้อย), พงศาวดารเหนือ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔), หน้า ๑๙-๒๐.

เห็นร่องรอยได้จากภาพถ่ายทางอากาศแต่ต่อมาสมัยหลังได้ยุบเลิกตัวเมืองที่อยู่อีกฝั่งแม่น้ำเสีย คงเหลือปรากฏร่องรอยให้เห็นอย่างชัดเจนในปัจจุบันบนฝั่งแม่น้ำฝั่งเดียว และในสมัยหลังสุดก็คือกรุงธนบุรีที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาผ่ากลางเมืองโดยตัวเมืองฟากตะวันออกก็คือส่วนที่เป็นแนวคลองหลอดล้อมรอบเป็นส่วนของการเป็นที่ตั้งของคลังสินค้าและห้างร้านค้าขาย ฝั่งธนหรือฝั่งตะวันตกเป็นที่ตั้งของพระราชวังและวัดสำคัญ

ดังนั้น การที่เมืองใดเมืองหนึ่งจะตั้งคร่อมลำน้ำย่อมมีเหตุผลเกี่ยวข้องกับการแบ่งพื้นที่เพื่อประโยชน์ใช้สอยตามความจำเป็นในสมัยนั้นๆ แต่ต่อมาสมัยหลังได้มีการนำชื่อเรียกลักษณะของเมืองที่มีความหมายโน้มเอียงไปในทางที่ไม่ดีมาเรียก คือคำว่า “เมืองอกแตก” จึงทำให้เกิดข้อสงสัยกันว่าทำไมคนโบราณจึงนำลักษณะอันเป็นอัปมงคลมาสร้างเมืองเช่นนี้ ดังนั้นในสมัยหลังจึงได้มีการพยายามอธิบายถึงปรากฏการณ์ของเมืองพิษณุโลกไปต่างๆ เช่น ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากแม่น้ำน่านเปลี่ยนทางเดินจากเดิมซึ่งปัจจุบันเป็นคลองที่แห้งลงๆ คือคลองบ้านคลอง ที่ขนานตัวเมืองทางทิศตะวันตกเป็นต้น ดังนั้น แต่เดิมจึงมีใช้ “เมืองอกแตก” (ภาพที่ ๒)

แต่ในที่นี้ได้มองเมืองพิษณุโลกต่าง

ไปจากที่กล่าวมาแล้วซึ่งจะไม่วิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องการเปลี่ยนทางเดินของแม่น้ำมาผ่ากลางเมืองหรือไม่อย่างไร เพราะเป็นเรื่องทางวิชาภูมิศาสตร์เกี่ยวกับการกระทำของแม่น้ำในสมัยดึกดำบรรพ์ แต่ก็อาจสรุปได้ว่าทิศทางของแม่น้ำน่านที่ไหลผ่านหน้าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุหรือวัดพระพุทธรชินราชซึ่งเป็นการไหลผ่ากลางเมืองตามสภาพที่เห็นในปัจจุบันนั้นเป็นเช่นนี้มาอย่างน้อยตั้งแต่พ.ศ. ๑๙๘๑แล้ว

การใช้ พ.ศ. ๑๙๘๑ เป็นเกณฑ์อย่างน้อยของทิศทางแม่น้ำน่านตอนนี้นั้นเนื่องจาก

(ก) ปี พ.ศ. ๑๙๘๑ เป็นปีที่กล่าวในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐฯ ที่เล่าเรื่องราว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยาในขณะที่ดำรงพระยศเป็นพระราเมศวรได้เสด็จไปครองเมืองพิษณุโลกในตำแหน่งพระมหาอุปราชเมื่อเสด็จถึงเมืองพิษณุโลกแล้วจึงได้ไปนมัสการพระพุทธรชินราช^๔ เมื่อเป็นเช่นนี้แสดงว่าพระพุทธรชินราชมีอยู่แล้วอย่างน้อยก็ พ.ศ. ๑๙๘๑

(ข) แผนผังของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุหรือวัดพระพุทธรชินราชมีการเปลี่ยนแปลงในทิศทางอย่างชัดเจน คือ แต่เดิมวัดจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออกตามธรรมเนียมการสร้างวัดของไทย ปัจจุบันยังมีทรางของวิหาร

^๔ สำนักนายกรัฐมนตรี คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี, “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แต่งพระราชพงศาวดาร...” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑ (พระนคร, ๒๕๑๐), หน้า ๙๔.

พระอัฐารส พระประธานในวิหาร และองค์
ปรากฏประธานเป็นประจักษ์พยานถึงทิศทาง
ดังกล่าว ต่อมาในสมัยหนึ่ง (ก่อน พ.ศ.
๑๙๘๑ เล็กน้อย) ได้มีการสร้างพระพุทธรูป
ราชและพระวิหารหันหน้ามาทางทิศตะวันตก
อันเป็นการเปลี่ยนทิศสำคัญของวัด(ภาพที่๓)

การหันหน้าของพระวิหารมาทางทิศ
ตะวันตกนั้น โดยทั่วไปไม่ปฏิบัติกัน ยกเว้น
แต่ว่าด้านที่หันไปนั้นเป็นทางสัญจรหลักซึ่ง
ณ ที่นี้ก็คือแม่น้ำน่าน ดังนั้น จึงได้ใช้ปีที่
ปรากฏหลักฐานของการมีอยู่ของพระพุทธรูป
ราชเป็นเกณฑ์กำหนดของทิศทางที่แม่น้ำ
น่านไหลผ่านไปได้ (ความจริงในพระราชพง
สาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับอื่นๆ มีกล่าว
ถึงพระพุทธรูปราช ตั้งแต่สมัยรัชกาลสมเด็จพระ
รามาธิบดี พ.ศ. ๑๙๓๑ - ๑๙๓๘ แต่โดย
วิพากษ์วิธีเห็นว่าเป็นข้อความที่น่าจะสับสน
กับเรื่องพระราเมศวรองค์อื่น คือเรื่องของสม
เด็จพระบรมไตรโลกนาถมากกว่า เพราะใน
รายละเอียดอื่นๆ มีการกล่าวถึงการทำ
สงครามกับเมืองเชียงใหม่ซึ่งในสมัยสมเด็จพระ
รามาธิบดี ไม่มีเอกสารใดๆ สนับสนุน
เรื่องราวดังกล่าว ในขณะที่ในสมัยสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ หลักฐานทั้งของกรุงศรี
อยุธยาและล้านนาต่างก็บันทึกเรื่องราวตรง
กันเกี่ยวกับการสงครามครั้งนี้ ดังนั้น จึงมี
ความน่าเชื่อถือไม่น้อยไม่สมควรนำมาอ้างอิง)^๕

๒.๒ โบราณวัตถุโบราณสถานบน

สองฝั่ง ดังได้กล่าวแล้วว่าเมืองพิษณุโลกตั้ง
อยู่บนสองฟากฝั่งแม่น้ำน่าน โดยมีแม่น้ำไหล
ผ่ากลางเมือง ร่องรอยของกำแพงเมืองซึ่ง
เคยเห็นอย่างชัดเจนและมีการทำแผนที่ไว้
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวนั้น บัดนี้เหลือน้อยมาก โดยเฉพาะ
ทางฝั่งตะวันออกซึ่งเป็นที่ตั้งศูนย์กลางการ
ค้าในปัจจุบัน จะเหลือซากอิฐของแนว
กำแพงเป็นตอนๆ ทางตอนเหนือบริเวณวัด
โพธิญาณ แนวกำแพงจะเห็นชัดเจนที่สุดไป
จนถึงเกือบริมแม่น้ำ ได้จากวัดโพธิญาณลง
มากำแพงจะถูกเกลี่ยเป็นแนวถนนบ้าง เป็น
ที่ตั้งของอาคารร้านค้าทั้งของเอกชนและ
ราชการ

ทางฝั่งตะวันตกแนวกำแพงได้หมด
ไปเช่นกันเพราะถูกถมสร้างถนนทับ ทาง
ตอนเหนือซึ่งตามแผนที่เดิมจะมีแนวกำแพง
เป็นเส้นตรงในแนวเหนือใต้จนจรดแม่น้ำน่าน
ซึ่งหักข้อศอกเป็นแนวสัทอยู่ ปัจจุบันนี้เป็น
ที่ตั้งของกรมทหาร ร่องรอยคูเมืองถูกทับถม
จนหมดสิ้น คงเหลือแต่ประมาณครึ่งหนึ่งลง
มาทางทิศใต้ที่กำแพงเมืองถูกเกลี่ยลงเป็น
ถนน แต่คูเมืองยังได้รับการรักษาขุดลอกมี
น้ำขังอยู่เต็มขนานติดกับด้านนอกของ
กำแพงเมือง ร่องรอยของป้อมที่เป็นเกาะ
ลอยอยู่กลางคูเมือง ยังเห็นได้ชัดเจน
กำแพงและคูเมืองด้านนี้พอสุดก็จะหักออก
ไปทางทิศตะวันออก ไปสิ้นสุดที่แม่น้ำน่านที่

^๕ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), เล่ม ๑, หน้า ๕๔.

ไหลจากเหนือลงใต้ขนานกับแนวคูและกำแพง แนวคูและกำแพงด้านที่ลงแม่น้ำนี้ เป็นด้านทิศใต้ซึ่งจะอยู่ตรงกับแนวกำแพงด้านทิศใต้ของฝั่งตะวันออกตรงกันข้ามซึ่งเหลืออยู่เล็กน้อย จากลักษณะของกำแพงเมืองของสองฟากแม่น้ำที่ต่อเนื่องกันเช่นนี้ ทำให้คนทั่วไปเชื่อว่าเมืองของทั้งสองฟากแม่น้ำสร้างขึ้นในสมัยเดียวกันเหมือนกับที่กล่าวไว้เป็นตำนานในหนังสือพงศาวดารเหนือ (ภาพที่ ๔)

แต่จากหลักฐานที่เป็นโบราณวัตถุ โบราณสถานอื่นๆ ได้พบว่า โบราณสถานที่สร้างขึ้นด้วยศิลปกรรมของสุโขทัยในสมัยของสุโขทัยนั้น ล้วนแต่อยู่ในตัวเมืองฟากตะวันออกทั้งสิ้น คือ

(ก) วัดเจดีย์ทอง หรือเจดีย์ยอดทอง ซึ่งตั้งอยู่นอกเมืองไปทางทิศตะวันออก เป็นเจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์หรือเจดีย์ทรงดอกบัวตูม ในรูปแบบที่เก่าที่สุดกว่าที่เคยพบในที่อื่นๆ ลักษณะที่แสดงความเก่าของเจดีย์องค์นี้นอกจากฐานที่มีจำนวนชั้นฐานอยู่นอกกระเปาะของเจดีย์ทรงดอกบัวตูม อันเป็นแบบมาตรฐานซึ่งเป็นแบบที่พัฒนาลงตัวตั้งแต่สมัยพระมหาธรรมราชาลิไทเป็นต้นมา^๖ พระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมองค์นี้ยังมีเรือนธาตุที่ทำเป็นซุ้มจระนำไว้พระพุทธรูปยืนซึ่งเป็นแบบฉบับที่แสดงถึงการคลี่คลายมาจากรูปแบบ

ของพระปรางค์ มาเป็นแบบของเจดีย์ทรงดอกบัวตูมยุคแรกๆ ดังนั้น หลักฐานที่เป็นโบราณสถานอันเป็นตัวแทนของเวลาที่กล่าวถึงเมืองสองแควในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ที่ยังคงเหลือไว้ให้ศึกษานั้น คือเจดีย์ยอดทององค์นี้เอง

(ข) กลุ่มวิหารพระอัฐารส ซึ่งมีพระปรางค์อยู่ด้านหลังนั้น ปัจจุบันองค์พระอัฐารสได้ถูกซ่อมแซมจนไม่เห็นเค้าเดิม พระปรางค์ซึ่งเคยหันหน้ามาทางทิศตะวันออกโดยตั้งอยู่หลังวิหารจะถูกซ่อมแปลงตั้งแต่น้อยในสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมาจนไม่อาจเห็นแบบเดิมได้ แต่ทิศทางที่หันตรงกันข้ามกับพระพุทธรูปชินราชเป็นประจักษ์พยานสำคัญที่แสดงว่าโบราณสถานกลุ่มนี้เก่ากว่าพระพุทธรูปชินราช ดังนั้น จึงเป็นโบราณสถานที่อยู่ร่วมสมัยสุโขทัย (ภาพที่ ๕)

(ค) พระพุทธรูปชินราช ดังได้กล่าวแล้วว่า เป็นพระพุทธรูปศิลปสุโขทัย ซึ่งสร้างก่อน พ.ศ. ๑๙๘๑ แม้จะมีปัญหาอยู่บ้างเกี่ยวกับระยะเวลาการสร้างพระพุทธรูปองค์นี้ที่แน่นอนแต่เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่าเป็นศิลปกรรมสุโขทัยฝีมือช่างชาวพิษณุโลก (ในสมัยของสุโขทัย)

นอกจากโบราณวัตถุโบราณสถานทางฝั่งตะวันออกที่เป็นแบบของสุโขทัยแล้ว โบราณสถานอื่นๆ เช่นเจดีย์บนเขาสมอแครง

^๖ เสนอ นิลเดช, “สถาปัตยกรรมเมืองกำแพงเพชร,” รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร (กำแพงเพชร : วิทยาลัยครูกำแพงเพชร, ๒๕๒๗), หน้า ๕๐-๕๒.

วัดราชบูรณะ วัดนางพญา วัดอรัญญิก และ วัดโพธิญาณ ล้วนเป็นศิลปกรรมแบบอยุธยา ทั้งสิ้น โดยเฉพาะเจดีย์บนเขาสมอเครง และวัดอรัญญิกนั้น มีการทำซุ้มประกอบอยู่ตรงส่วนเรือนธาตุ ซึ่งมีแผนผังเป็นรูปแปดเหลี่ยม คล้ายคลึงกับแบบแผนของเจดีย์ทรงกลมของ สุพรรณบุรีเป็นอย่างมาก แสดงว่า แม้ล่วงเข้า สมัยที่อยุธยา(โดยกษัตริย์ราชวงศ์สุพรรณบุรี) เข้ามาปกครองแล้ว ทางฝั่งตะวันออกก็มีได้ ถูกทอดทิ้งคงมีการสร้างศาสนสถานเพิ่มเติม ขึ้นอยู่ตลอดเวลา

๒.๓ พระราชวังจันทน์ ทางปาก ตะวันตกนั้นมีทรางของวัดวาอารามขนาดใหญ่หลายแห่ง เช่นเดียวกับเมืองโบราณ ทั่วไป เช่น วัดวิหารทอง วัดศรีสุคติ วัดโพธิ์ทอง เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่มีแบบแผนเป็นแบบ อยุธยาแล้วทั้งสิ้น แต่ชาวพิษณุโลกทั่วไป ก็ทราบว่า เคยมีพระราชวังที่เรียกว่า วัง จันทน์ อันเป็นที่ตั้งของโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม แต่คนพิษณุโลกรุ่นหลังๆ ก็ไม่เคย เห็นโฉมหน้าของพระราชวังจันทน์ว่าเป็น อย่างไร จนกระทั่งปี ๒๕๓๕ เมื่อมีการสร้าง อาคารเรียนหลังหนึ่ง การวางรากฐานของ อาคารเรียนได้ขุดพบรากฐานของกำแพง พระราชวังจันทน์ตอนหนึ่งเข้าจึงแจ้งไปยัง กรมศิลปากร การขุดค้นหาหลักฐานทาง โบราณคดีจึงได้มีขึ้น โดยการขุดตรวจ ตามตำแหน่งต่างๆ ๑๑ ตำแหน่ง ทำให้ สามารถสร้างภาพอาณาเขตของพระราชวัง จันทน์ได้

การขุดค้นของกรมศิลปากรในเบื้องต้น เป็นการขุดตรวจหลักฐานที่มีแผนที่เก่า ของพระราชวังจันทน์ ที่ทำขึ้นตั้งแต่สมัย รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว ซึ่งจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีกำแพง สองชั้น พื้นที่ชั้นในแบ่งบริเวณออกเป็นสอง ส่วน ดังนั้น ในการทำแผนผังจากการขุด สืบค้นในชั้นต้น จึงได้แผนผังออกมาในรูป ทรงเตี้ยกว้างกับที่ทำไว้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่จากการที่กรมศิลปากรได้เชิญผู้เชี่ยวชาญ ทางโบราณคดี ศิลปกรรม และที่เกี่ยวข้อง ทั้งจากภายในกรมศิลปากรและจากภายนอก เพื่อร่วมพิจารณาบริเวณที่ขุดค้นและให้ข้อ คิดเห็นที่โรงแรมน่านเจ้า จังหวัดพิษณุโลก เมื่อ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๓๕ ได้ให้ข้อสังเกต และมีการวัด ตรวจสอบกันใหม่ ทำให้ได้รูปร่างของพระราชวังจันทน์ต่างกันออกไปเล็กน้อยคือเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีกำแพงสองชั้น บริเวณภายในแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนตามแนว กำแพงที่พาดเป็นเส้นขวางตะวันออกกับ ตะวันตกเช่นเดิม แต่ระหว่างกำแพงชั้นนอก กับชั้นในของแนวด้านทิศเหนืออันเป็นด้าน สกัสนั้น ผู้เชี่ยวชาญ ให้ข้อสังเกตว่ามีระยะ ห่างกันมากกว่าด้านอื่นๆ ดังนั้น เมื่อกำหนด ออกเป็นแผนผังแล้ว จึงปรากฏเป็นบริเวณที่ อาจแบ่งได้เป็นสามส่วน คือ ส่วนที่หนึ่งอยู่ เหนือสุดอยู่ระหว่างกำแพงชั้นนอกกับชั้นใน ส่วนที่สองและสามนั้นคือส่วนที่ถูกแบ่งออกเป็นสองบริเวณภายในเหมือนเช่นเดิม บริเวณทั้งหมดกว้างประมาณ ๑๘๕.๕๐ เมตร

ยาวประมาณ ๒๗๐.๕๐ เมตร” (ภาพที่ ๖-๗)

จากลักษณะที่แบ่งเป็นสามบริเวณนี้ เมื่อเปรียบเทียบกับพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ที่ลพบุรี พระราชวังที่พระนครศรีอยุธยา และพระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพฯ จะเห็นว่าการแบ่งพื้นที่ใช้สอยด้วยแนวคิดเดียวกันคือ ส่วนที่หนึ่งเป็นส่วนที่อยู่ชั้นหน้านอกสุด จะเป็นเขตของที่ตั้งกองทหารหรือองค์ประกอบที่เกี่ยวกับการรักษาความปลอดภัยหรือส่วนบริการต่างๆ ส่วนที่สองซึ่งจะอยู่ถัดเข้าไปและอยู่กลางจะเป็นสถานที่ๆ พระมหากษัตริย์จะออกมาว่าราชการ ส่วนที่สามคือ ส่วนที่เป็นพระราชฐานชั้นในจะเป็นที่ประทับของกษัตริย์และเหล่าบริวารฝ่ายใน ซึ่งพระราชวังจันทน์ของพิษณุโลกนี้จากผลการขุดค้นทำให้ทราบว่าหันหน้า (อันเป็นด้านสกัดของรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า) ไปทางทิศเหนือ ซึ่งในตอนนั้นจะเป็นที่ๆ แม่น้ำน่านเมื่อไหลลงมาจากทิศเหนือแล้วจะวกไปทางทิศตะวันออกผ่านส่วนที่เป็นด้านหน้าของพระราชวังจันทน์แล้วจึงวกลงใต้ผ่ากลางเมืองเกือบขนานกับกำแพงพระราชวังด้านยาว (ภาพที่ ๔)

ส่วนกลางคือส่วนที่อยู่ถัดมาตรงกำแพงที่แบ่งกลาง ได้ขุดพบซากของฐานอาคารตำแหน่งที่ตั้งของอาคารอยู่ในตำแหน่งเดียวกันกับพระที่นั่งจันทรพิศาล ในวังนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี อันเป็นสถานที่หรือท้องพระโรงสำหรับกษัตริย์จะออกมาว่า

ราชการส่วนในหรือพระราชฐานชั้นในยังมีได้ขุดตรวจสอบเพื่อหาตำแหน่งตำแหน่งที่ประทับซึ่งควรที่จะสร้างด้วยไม้ แต่จากปรากฏการณ์ที่เป็นอยู่คือปัจจุบันเป็นที่ตั้งของศาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งแต่เดิมใกล้เคียงกันเป็นที่ตั้งของศาล เรียกกันว่าเป็นศาลเทพารักษ์นั้น แสดงความสับสนเนื่องถึงการรับรู้ของผู้คนว่าบริเวณนี้เป็นบริเวณสำคัญอันเป็นที่ประทับของเจ้านายมาแต่ครั้งโบราณ (ภาพที่ ๘)

๓. แนวคิดการเลือกทำเลที่ตั้งเมือง

จากหลักฐานที่ตั้งเมืองโบราณพบว่าเมืองที่มีหลักฐานการสร้างโดยชาวสุโขทัยนั้นจะเลือกทำเลที่ตั้งบนพื้นที่เอียงลาดระหว่างภูเขากับแม่น้ำ โดยใช้ระบบเหมืองฝายชักน้ำเข้าเมืองก่อนที่จะปล่อยให้น้ำไหลลงสู่แม่น้ำ ไม่ว่าจะเป็นเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัยหรือเมืองนครชุมฝั่งตรงข้ามกับเมืองกำแพงเพชร ล้วนเลือกที่ตั้งเมืองบนภูมิประเทศดังกล่าวนี้ ซึ่งเหมือนกับเมืองเชียงใหม่ที่มีหลักฐานลายลักษณ์อักษรระบุอย่างชัดเจนถึงแนวคิดในการเลือกทำเลที่ตั้งเมืองว่า ลักษณะภูมิประเทศที่เป็นภูเขาด้านหนึ่งและแม่น้ำด้านหนึ่งนั้นเป็นชัยภูมิที่เป็นมงคลที่เอาแบบอย่างจากเมืองสุโขทัย ดังนั้นเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันออกซึ่งตั้งอยู่บนภูมิประเทศเช่นนี้จึงควรที่จะสร้างด้วยแนวคิดตามแบบสุโขทัย

^๗ เอิบเปรม วัชรานุกร, การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทน์” ในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการจัดโดยกรมศิลปากรที่จังหวัดพิษณุโลก เรื่องโบราณคดีไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๕, หน้า ๓-๑๐.

เมืองโบราณที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลาง ตั้งอยู่บนสภาพภูมิประเทศเป็นที่แบนราบ ระดับความสูงระหว่างพื้นดินบนฝั่งแม่น้ำที่ตั้งเมืองกับระดับน้ำในแม่น้ำไม่ต่างกันมากนักตลอดทั้งปี การที่จะชักน้ำเข้าเมืองเป็นคูเมืองล้อมรอบทำได้ไม่ยาก เพียงแค่ขุดร่องน้ำไม่ต้องลึกมากนักจะถึงระดับน้ำในแม่น้ำสามารถชักน้ำไปใช้กับพื้นดินภายในฝั่งแม่น้ำได้

แต่ในสภาพภูมิประเทศที่เป็นภาคเหนือตอนล่างนั้นมีความต่างกับภาคกลาง แม้ว่าบางตอนของริมน้ำจะมีสภาพที่ตั้งเมืองเป็นที่แบนราบ แต่ระดับพื้นดินกับระดับน้ำในแม่น้ำจะต่างกันมากในยามฤดูแล้ง ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำปิง ยม หรือน่าน ในบริเวณภูมิภาคแถบนี้ เมื่อยามฤดูแล้งน้ำในแม่น้ำจะแห้งขอดบางตอนจนแทบจะเดินข้ามได้ ตลิ่งก็จะสูงขึ้น ดังนั้น การจะนำน้ำจากแม่น้ำเข้าสู่ตัวเมืองจึงไม่ง่ายเหมือนทางภาคกลาง เพราะต้องขุดดินเป็นลำรางให้ลึกมาก บางแห่งอาจต้องขุดถึง ๙-๑๐ เมตรจากระดับดินริมตลิ่งจึงจะถึงระดับน้ำในแม่น้ำ ซึ่งลึกเกินกว่าที่คนโบราณจะทำ (ภาพที่ ๙)

จากหลักฐานที่ปรากฏตามเมืองโบราณ ในสภาพภูมิประเทศดังกล่าวนี้ เช่น เมืองกำแพงเพชร เมืองพิจิตรเก่า (ซึ่งจัดตั้งขึ้นในสมัยอยุธยา) คูเมืองของเมืองเหล่านี้ไม่จำเป็นต้องขุดให้ลึกมากถึงระดับน้ำในฤดูแล้ง เพียงบากพื้นดินให้เป็นร่องเชื่อมกับลำแม่น้ำก็พอ รอเวลาเมื่อถึงฤดูฝน ระดับน้ำใน

แม่น้ำจะสูงขึ้นอย่างรวดเร็วจนล้นท้นฝั่ง ตรงที่ใดที่เป็นร่องก็จะไหลเข้าสู่แผ่นดินภายในตลิ่งเป็นแอ่งน้ำตามหนองบึงหรือคูเมืองสระน้ำที่คนได้ทำไว้ หมุนเวียนเช่นนี้ในแต่ละปีไป

เมืองโบราณในภาคเหนือตอนล่างที่อาศัยระบบน้ำล้นฝั่งนี้ มักจะตั้งอยู่ตรงที่ตอนริมฝั่งแม่น้ำ ในขณะที่พื้นที่ทางฝั่งออกไปจะค่อยๆ ลาดลง เมืองที่อาศัยการชลประทานนำน้ำเข้าเมืองแบบนี้ที่เห็นชัดเจนคือ เมืองกำแพงเพชรและเมืองพิจิตรเก่า แม้ว่าการนำน้ำเข้าเมืองจะแตกต่างกับเมืองโบราณในภาคกลางบ้างตรงที่ในภาคกลางนั้นจะมีน้ำจากแม่น้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงตัวเมืองได้ตลอดทั้งปี ในขณะที่เมืองในภาคเหนือตอนล่างนั้นจะอาศัยน้ำล้นฝั่งจากแม่น้ำปีละ ๑ ครั้ง แล้วทำคันดินชลประทานเป็นทำนบกักเก็บไว้ก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นถึงแนวคิดในเรื่องการชลประทานนำน้ำเข้าเมืองที่แตกต่างไปจากระบบเหมืองฝายของสุโขทัยกับลำนานา และไปเหมือนกับทางภาคกลางตรงที่มีความคิดจะอาศัยน้ำจากแม่น้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงเมือง

สภาพการณ์เช่นนี้สามารถนำกลับไปชี้ให้เห็นถึงแนวคิดในการเลือกทำเลที่ตั้งเมือง ที่เป็นอีกอย่างหนึ่งต่างไปจากของชาวสุโขทัยกับลำนานาได้ว่า เมืองพิษณุโลกที่อยู่ทางฟากตะวันตกในสภาพภูมิประเทศที่อาศัยการชลประทานแบบน้ำล้นฝั่งเช่นนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงแนวคิดของผู้เลือกทำเลที่ตั้งเมืองที่ต่างไปจากแนวคิด

แบบชาวสุโขทัยที่สร้างเมืองบนฝั่งตรงกันข้าม นั่นคือ เมืองพิษณุโลกทางปากตะวันตกนั้น ได้รับการเสริมสร้างขึ้นทีหลังโดยคนที่มีแนวคิดในการเลือกทำเลที่ตั้งเมืองต่างไปจากชาวสุโขทัย

อย่างไรก็ตาม การที่เมืองพิษณุโลกทางปากตะวันออกมีการพบหลักฐานที่มีใช้สุโขทัยปะปนอยู่ด้วยเช่น เจดีย์บนเขาสมอแครง เจดีย์วัดอรัญญิก เจดีย์วัดนางพญา ฯลฯ อาจอธิบายได้ว่า ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากเมื่อมีการสร้างเมืองทางปากตะวันตกแล้วก็มิได้ทอดทิ้งเมืองปากตะวันออกให้กร้างไป แนวกำแพงเมืองด้านใต้ของทั้งสองฝั่งที่เห็นต่อกันเป็นแนวเดียวแสดงให้เห็นว่าเมื่อมีการสร้างเมืองเพิ่มเติมทางปากตะวันตกแล้ว ได้มีการปรับปรุงตัวเมืองทางปากตะวันออกให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วย

๔. คติเกี่ยวกับศูนย์กลางของเมือง

คติเกี่ยวกับศูนย์กลางของเมืองนับเป็นหลักฐานที่น่าสนใจที่สุดที่พบที่เมืองพิษณุโลก กล่าวคือบรรดาเมืองต่างๆ ที่มีอยู่ในประเทศไทยที่สร้างขึ้นตามคติเดิม เช่น เมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัย เมืองนครชุม เมืองหริภุญไชย ฯลฯ จะมีศาสนสถานขนาดใหญ่บ้างก็สร้างวัดพระบรมธาตุ หรือวัดพระธาตุ หรือวัดมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของเมือง ที่เมืองเชียงใหม่แม้จะไม่เรียกว่าวัดพระธาตุแต่

ก็มีวัดเจติยหลวง ซึ่งมีองค์เจติยขนาดใหญ่เป็นประธานของวัดอยู่กลางเมือง แม้แต่กรุงศรีอยุธยาเริ่มแรกก็มีวัดมหาธาตุเป็นจุดสำคัญของเมืองเช่นกัน ลักษณะของเมืองเช่นนี้เป็นการนำเอาศาสนสถานเป็นแกนกลางของเมือง มีความหมายเกี่ยวข้องกับจักรวาลที่มีศูนย์กลางคือ เขาพระสุเมรุตามคติทางพุทธศาสนา ตำแหน่งที่ประทับของกษัตริย์ก็ย่อมจะมีด้วย แต่มิได้รับการก่อสร้างให้ใหญ่โตเป็นจุดเด่นเหมือนกับศาสนสถานที่เป็นแกนกลาง ด้วยเหตุนี้เมื่อเวลาล่วงเลยมาถึงปัจจุบันจะไม่มีเหลือซากพระตำหนักที่ประทับให้เห็น ลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏอยู่ที่เมืองพิษณุโลกทางปากตะวันออก ซึ่งมีวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองค้พระบางค์เป็นประธาน ต่อมาภายหลัง เมื่อมีการสร้างพระพุทธรชินราชขึ้นก็ได้กลายเป็นสิ่งสำคัญคู่บ้านคู่เมืองตลอดมา

แผนผังของบริเวณพระราชวังจันทน์ ที่มีขนาดกว้างยาวประมาณ ๑๘๕.๕๐ x ๒๗๐.๕๐ เมตร มีการแบ่งอาณาบริเวณออกเป็นสัดส่วน ชั้บซ้อน แสดงความสำคัญของพระราชวังจันทน์ ที่มีมากกว่าบรรดาสิ่งก่อสร้างใดๆ ที่อยู่ภายในเมืองฝั่งตะวันตก มีความหมายถึงการเปลี่ยนแนวคิดจากคติการสร้างเมืองเดิมที่ใช้ศาสนสถานอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาลมาเป็นบริเวณพระราชวังซึ่งเป็นศูนย์กลางของพระราชอำนาจของผู้ปกครองที่มีอยู่เหนือ

พระราชอาณาเขตทั้งมวล หรือที่อาจจะกล่าวโดยสรุปว่าโดยคติเดิมนั้นพระราชอำนาจของกษัตริย์จะมีอยู่ก็โดยการแบ่งไปกับธรรมอำนาจที่แพร่หลายไปในศาสนจักร ในขณะที่คติใหม่นั้นแสดงถึงการแยกพระราชอำนาจการปกครองพระราชอาณาจักรของพระมหากษัตริย์ออกจากศาสนจักรอย่างชัดเจน

ลักษณะการแยกศูนย์กลางในทางโลกและทางธรรมของเมืองออกจากกัน และอยู่บนตัวเมืองเดียวกันแต่บนคนละฝั่งแม่น้ำ เช่นนี้ ทำให้เมืองพิษณุโลกเป็นหลักฐานที่

แสดงถึงการเป็นจุดคลี่คลายที่สำคัญก่อนที่จะพัฒนาไปอีกขั้นหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อพระองค์ได้ปรับปรุงพระราชวังใหม่ โดยรวมเอาวัดพระศรีสรรเพชญ์เข้าเป็นวัดที่อยู่ในเขตพระบรมมหาราชวัง พระบรมมหาราชวังที่มีลักษณะเช่นนี้ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้ให้ความหมายว่า เป็นการแสดงพระราชอำนาจของพระจักรพรรดิราชแห่งสยามประเทศ ที่มีอยู่เหนือทั้งพระราชอาณาจักรและศาสนจักรอย่างชัดเจน^๔

สรุป

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่มีอยู่เดิมมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังปรากฏนามเรียกในศิลาจารึกของสุโขทัยหลายหลัก และในช่วงเวลาที่ต่างกันว่า “เมืองสองแคว” หลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นซากวิหารวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์ที่วัดเจดีย์ยอดทอง เป็นประจักษ์พยานของการมีอยู่ของเมืองสองแควมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยยุคแรก

เมืองสองแควได้รับการก่อสร้างขึ้นด้วยแนวคิดและคติการสร้างเมืองตามแบบสุโขทัย คือการเลือกทำเลที่ตั้งเมืองทางปากตะวันออกที่มีภูมิประเทศเป็นที่เอียงลาดจากภูเขาลงสู่แม่น้ำน่าน การใช้ศาสนสถานสำคัญเป็นศูนย์กลางเมือง แสดงพระราชอำนาจของกษัตริย์ผู้ครองเมืองโดยผ่านสัญลักษณ์ทางศาสนา แม้เมื่อเวลาล่วงเลยจนถึงสมัยปลายสุโขทัย เมื่ออำนาจของกรุงศรีอยุธยาได้เข้ามาครอบงำดินแดนแคว้นสุโขทัยคือประมาณก่อนหน้าพ.ศ. ๑๙๘๑ เล็กน้อย การสร้างสัญลักษณ์ทางศาสนาที่สำคัญคือพระพุทธรชินราชก็ยังคงให้ประดิษฐานอยู่ ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุอันเป็นศูนย์กลางของเมืองเช่นเดิม

พื้นที่ทางปากตะวันตกของเมืองพิษณุโลกได้รับการสนใจเมื่อหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาได้ผนวกเอาดินแดนแคว้นสุโขทัยเข้าไปในราชอาณาจักร กษัตริย์อยุธยาในราชวงศ์สุพรรณบุรีอย่างน้อยก็คือเจ้าสามพระยาได้เคยมาครองเมืองพิษณุโลกอยู่ก่อนในฐานะเมืองอุปราช ก่อนที่

^๔ ศรีศักร วัลลิโภดม, อยุธยาของเรา (กรุงเทพฯ : ธนาคารกรุงศรีอยุธยา ๒๕๓๗), หน้า ๕๕-๘

จะเสด็จไปเสวยราชสมบัติที่กรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ สมเด็จพระเจ้าสามพระยาองค์นี้น่าจะเป็นไปได้ที่ได้ไปสร้างเมืองทางปากตะวันตก บนสภาพภูมิประเทศที่แบนราบริมฝั่งแม่น้ำตามความเคยชินของการสร้างเมืองบนที่ราบภาคกลาง

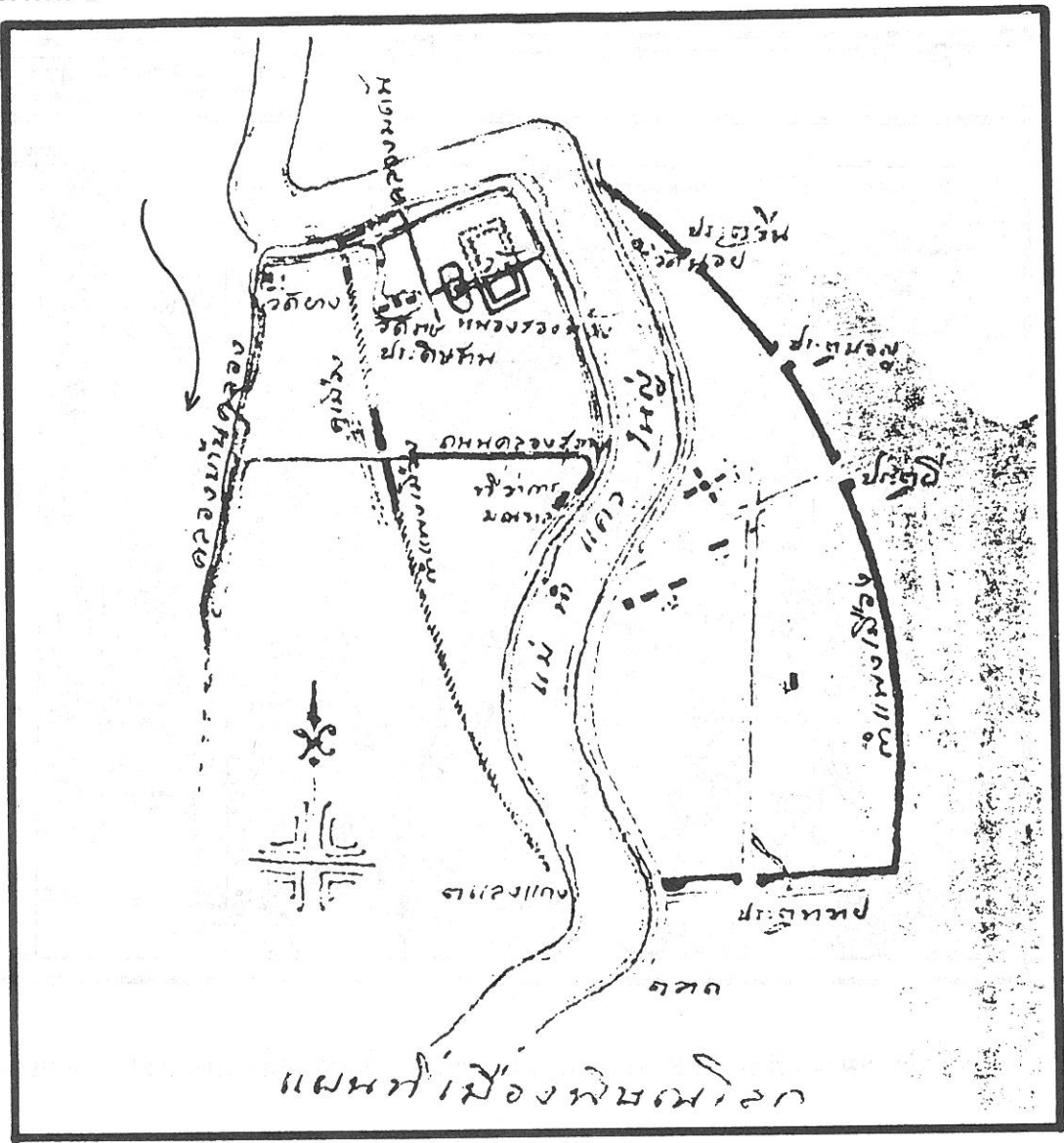
แต่ก็อาจจะหลังจากเจ้าสามพระยาไปอีกรัชกาลหนึ่งถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถผู้มาเสวยราชย์ที่เมืองพิษณุโลกในฐานะพระมหาอุปราชเมื่อ พ.ศ. ๑๙๘๑ ก็ได้ ที่ได้มีการย้ายเมืองมาทางปากตะวันตก เพราะในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๙๖๗-๑๙๘๑ เป็นช่องว่างอยู่ที่ปรากฏหลักฐานเป็นจารึกบนรอยพระพุทธรูปาคู่ศิลาปะสุโขทัย ปัจจุบันอยู่ที่วัดบวรนิเวศว่าในช่วงเวลานี้ยังคงปล่อยให้เชื้อสายของราชวงศ์สุโขทัยครองอยู่ที่เมืองพิษณุโลก คือพระมหาธรรมราชาบรมपाल ผู้ซึ่งใน พ.ศ. ๑๙๗๐ ได้ครองอยู่ที่เมืองพิษณุโลกที่ควรจะอยู่ทางปากตะวันออกตามคติสุโขทัยที่สืบต่อกันมา

อย่างไรก็ดี พอที่จะกล่าวโดยสรุปได้ว่า เมื่อกษัตริย์อยุธยาในราชวงศ์สุพรรณบุรีและมีเชื้อสายทางมารดาเป็นราชวงศ์สุโขทัยได้เข้ามาครองเมืองพิษณุโลก ได้มีการย้ายเมืองมาทางปากตะวันตกบนที่ดอนริมฝั่งแม่น้ำที่แบนราบติดต่อกันตลอดถึงแม่น้ำยม ตามความเคยชินที่มีการสร้างเมืองในภาคกลาง

ความคิดในการก่อสร้างพระราชวังที่ประทับและเป็นศูนย์กลางการบริหารราชการแผ่นดินก็ควรที่จะเกิดขึ้นในสมัยนี้ โดยเฉพาะในช่วงที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้มาครองเมืองพิษณุโลก ทำให้เมืองพิษณุโลกมีฐานะเป็นเมืองหลวงอีกเมืองหนึ่ง พระราชวังจันทร์ที่มีแผนผังการก่อสร้างซับซ้อน แบ่งพื้นที่การใช้สอยเป็นสามชั้น จึงได้รับการก่อสร้างขึ้น เสมือนเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงออกทางลักษณะทางกายภาพที่แสดงว่าพระราชอำนาจสูงสุดในแผ่นดินนี้รวมศูนย์กลางอยู่ที่พระบรมมหาราชวังแห่งนี้

และเนื่องจากผังตรงกันข้ามกับพระราชวังจันทร์เป็นที่ประดิษฐานสิ่งสำคัญทางศาสนาและเป็นศูนย์กลางของคู่บ้านคูเมืองมาแต่เดิม ฝั่งตะวันออกจึงมิได้ถูกทอดทิ้ง แต่กลับได้รับการทำนุบำรุงโดยกษัตริย์ผู้เข้ามาครอบครอง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทำการปฏิสังขรณ์พระปรางค์มหาธาตุด้วย และเนื่องจากกษัตริย์ผู้มาจากภาคกลางก็มีเชื้อสายทางมารดาเป็นราชวงศ์สุโขทัยจึงได้มีการก่อสร้างกำแพงเมืองโอบล้อมทั้งสองฝั่งเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คนในสมัยหลังได้ลิ้มเรื่องราวการก่อสร้างเมืองแห่งนี้แล้ว จึงบอกเล่าต่อๆมาในลักษณะที่เป็นตำนานในพงศาวดารเหนือถึงเรื่องการสร้างเมืองคนละฝั่งแม่น้ำว่าได้เริ่มแรกสร้างขึ้นมาพร้อมกัน

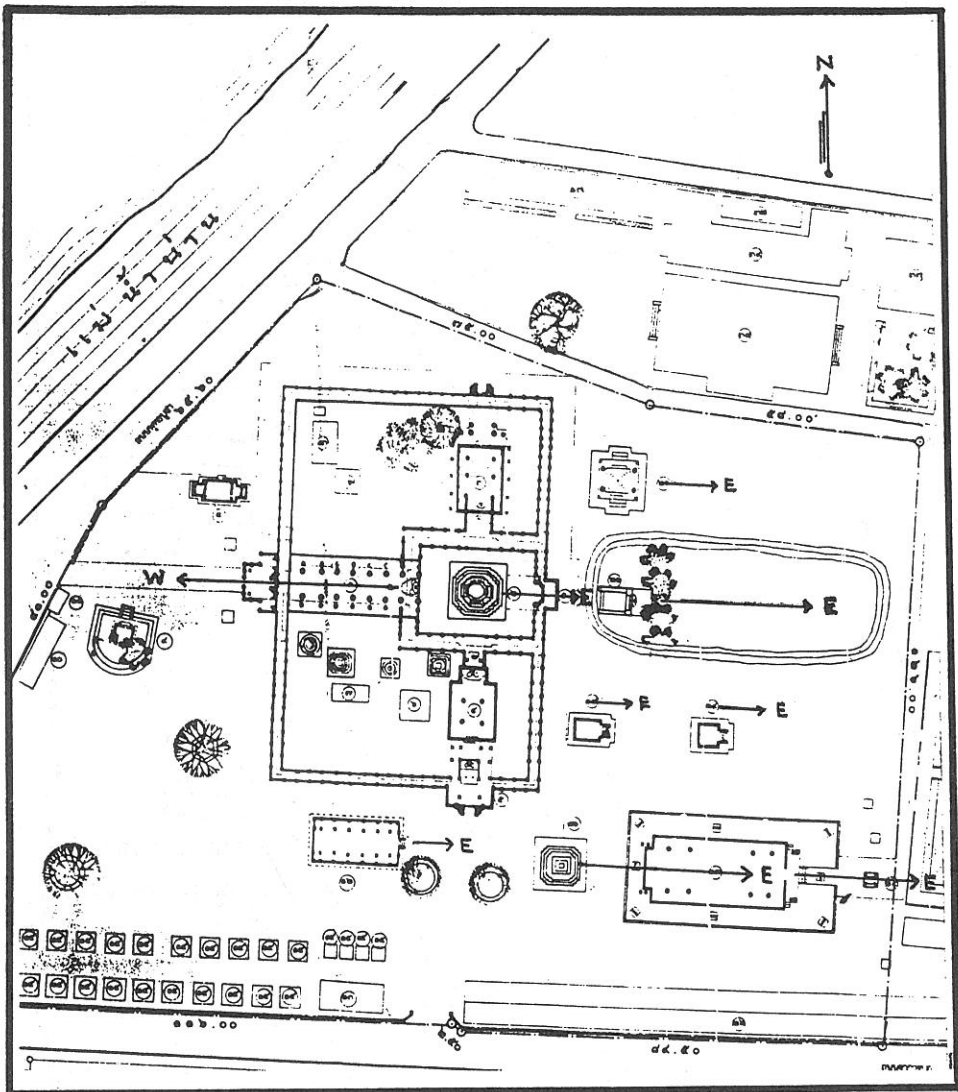
ภาพที่ ๒

แผนผังเมืองพิษณุโลก* ทำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

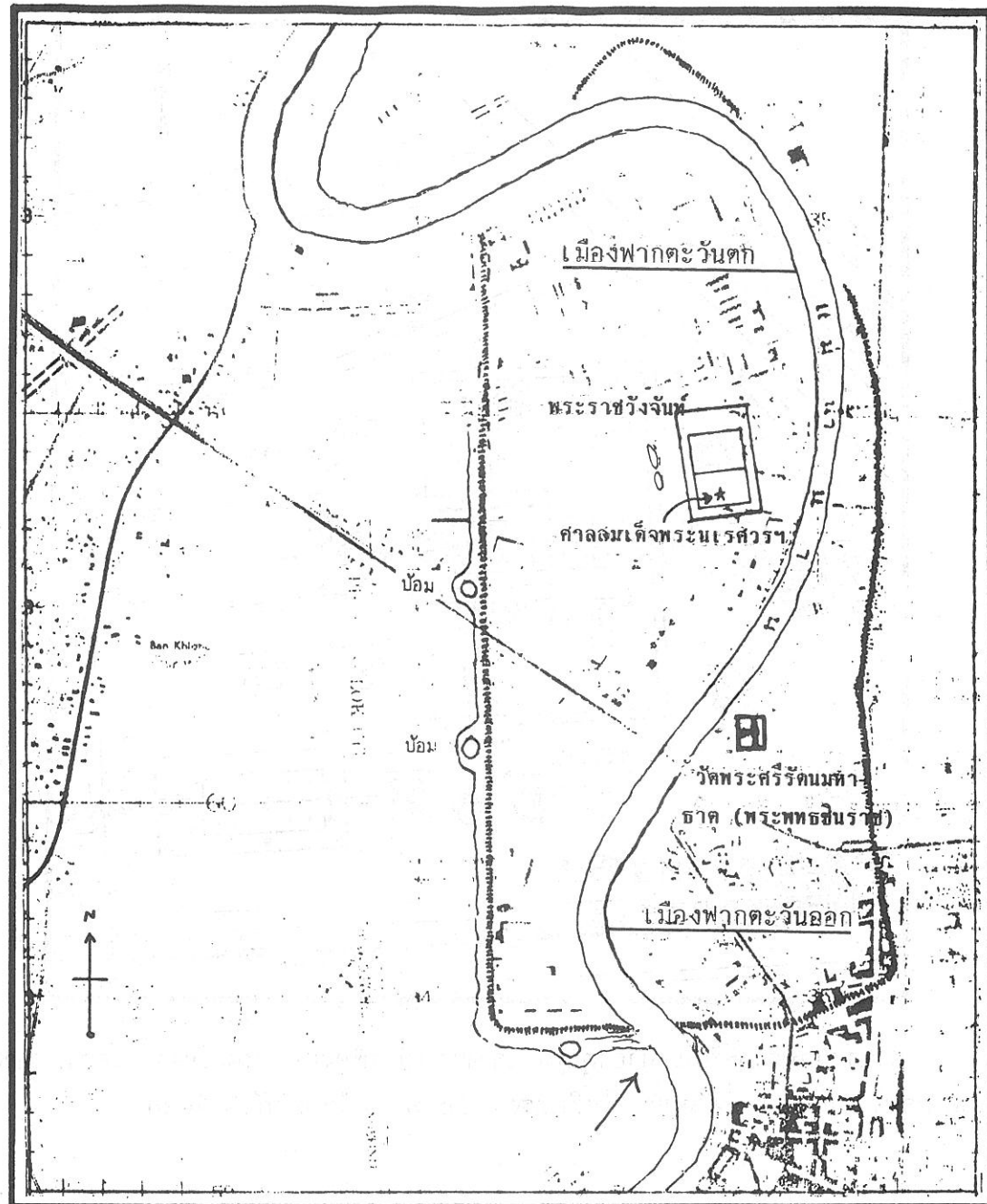
*สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖), หน้า ๓๐.

ภาพที่ ๓

แผนผังวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ศูนย์กลางของเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันออก แสดงทิศทางของกลุ่มโบราณสถานที่ยื่นหน้าไปในทิศตรงกันข้าม คือ ตะวันออกกับตะวันตก

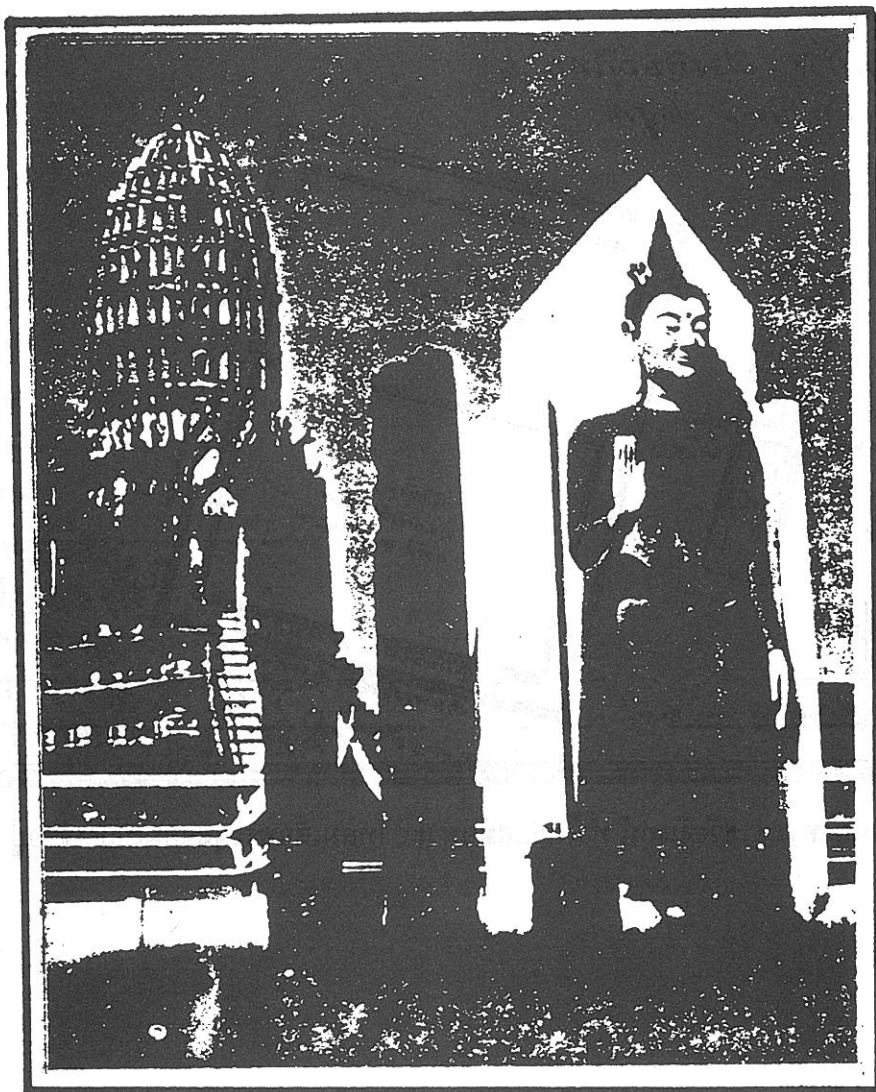
ภาพที่ ๔

แผนผังเมืองพิษณุโลก

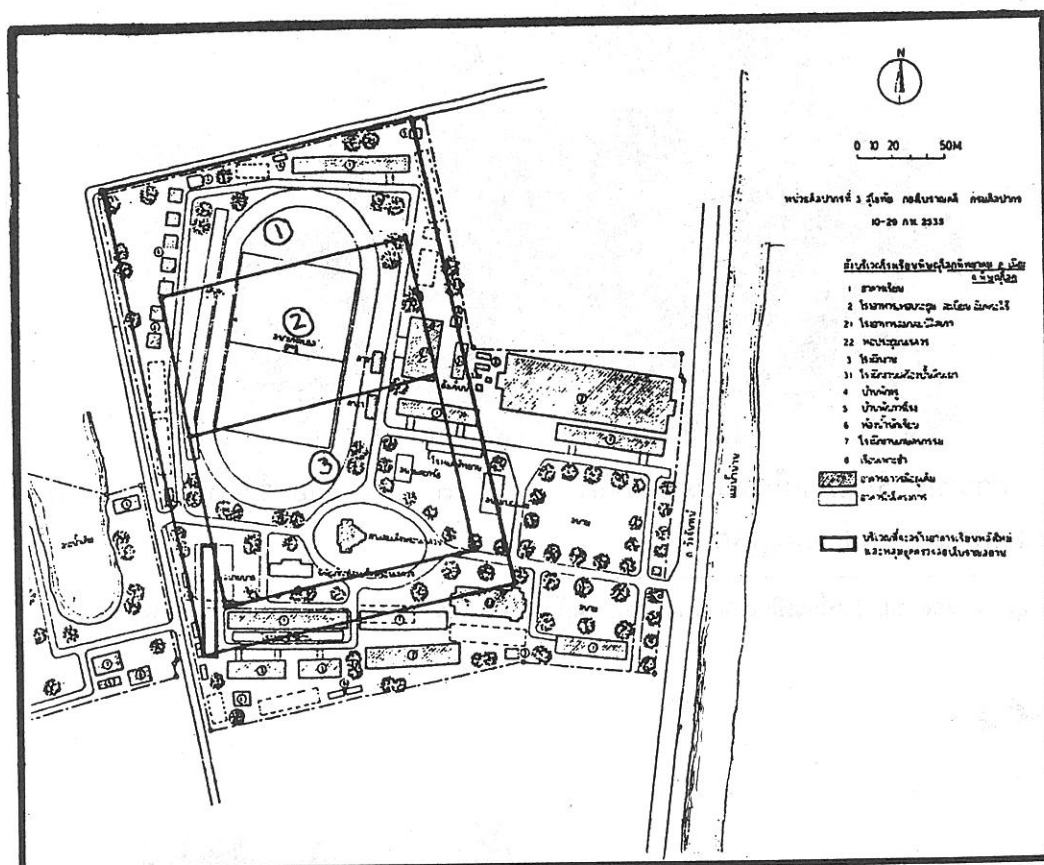
แผนที่มูลฐาน กรมแผนที่ทหาร, จังหวัดพิษณุโลก, ลำดับชุด L ๙๐๑๓, พิมพ์ครั้งที่ ๒-TPC.

ภาพที่ ๕

ภาพด้านหน้าของพระปรางค์ (สังเกตได้จากซุ้มบันไดทางขึ้น) วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และพระอิฎฐารส ในพระวิหารเก่าหันหน้าไปทางทิศตะวันออก

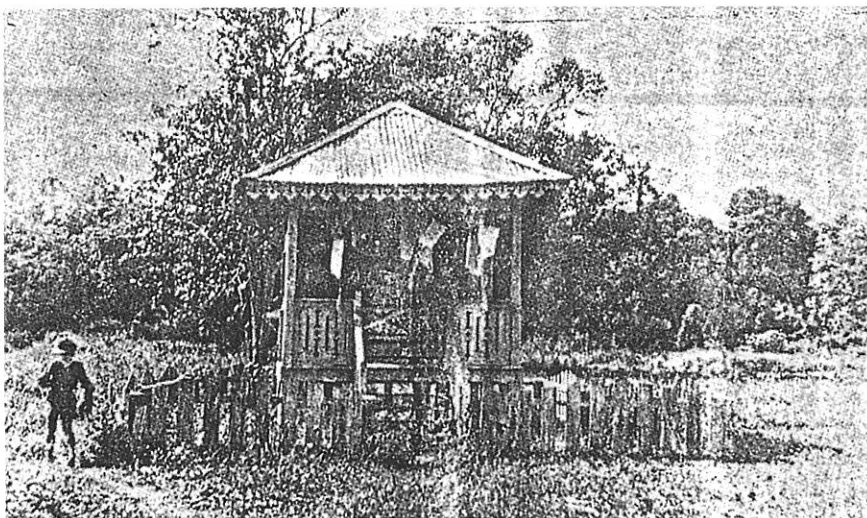
ภาพที่ ๗

แผนผังพระราชวังจันทน์ จากการขุดค้นทางโบราณคดี กรมศิลปากร ศูนย์กลางของเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันตก

ที่มา เอิบเปรม วัชรางกูร, การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทน์” ในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม จังหวัดพิษณุโลก, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการจัดโดยกรมศิลปากรที่จังหวัดพิษณุโลก เรื่อง โบราณคดีไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๕.

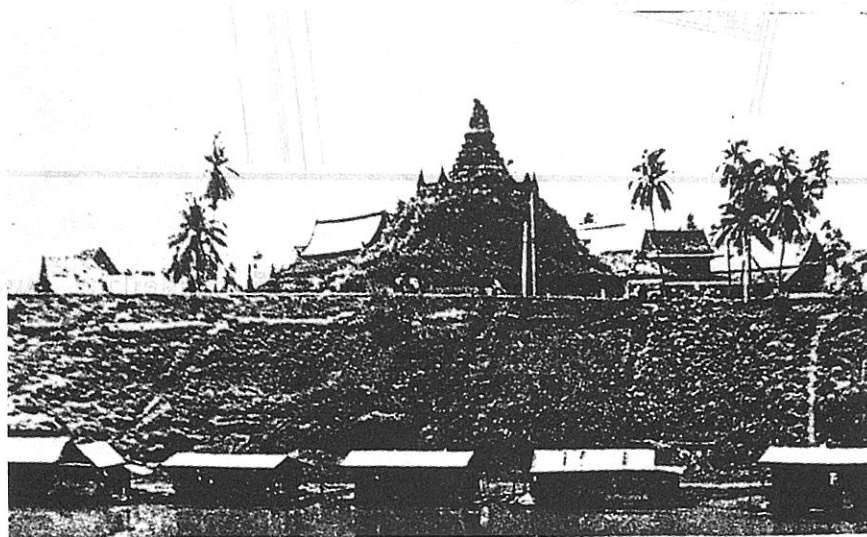
ภาพที่ ๘

ศาลเทพารักษ์ภายในพระราชวังจันทน์ส่วนที่ ๓ ก่อนจะก่อสร้างใหม่เป็นศาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พิษณุโลก

ที่มา บุญชุด แสงด้าย, นำเที่ยวเมืองสองแควหรือ พิษณุโลก (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมต์, ๒๔๘๒), หน้า ๒๒๓.

ภาพที่ ๙

ภาพตลิ่งสูงริมแม่น้ำน่านหน้าวัดราชบูรณะ กลางเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันออก (ก่อนเขื่อนสิริกิติ์เปิดใช้งาน พ.ศ. ๒๕๒๐)

ที่มา หวน พินพันธุ์, พิษณุโลกของเรา (พระนคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๑๔), ไม่มีเลขหน้า.

บรรณานุกรม

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖.

บุญชด แสงต่าย. นำเที่ยวเมืองสองแคว หรือพิษณุโลก. พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมล์, ๒๔๘๒.

ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑. พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐.

แผนที่ทหาร, กรม. จังหวัดพิษณุโลก. ลำดับชุด L ๙๐๑๓ . พิมพ์ครั้งที่ ๒ - TPC.

แผนที่ทหาร, กรม ระหว่าง ๕๐๔๒ ๑ จังหวัดพิษณุโลก. ลำดับชุด L ๗๐๑๗. พิมพ์ครั้งที่ ๑ - RTSD

แผนที่ทหาร, กรม ระหว่าง ๕๐๔๒ ๔ อำเภอบางระกำ. ลำดับชุด L ๗๐๑๗. พิมพ์ครั้งที่ ๑ - RTSD

วิเชียร ปรีชา (น้อย), พระ. พงศาวดารเหนือ. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔.

ศรีศักร วัลลิโภดม. อยุธยาของเรา. กรุงเทพฯ : ธนาคารกรุงศรีอยุธยา, ๒๕๒๗.

ศิลปากร, กรม. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๔.

เสนอ นิลเดช. “สถาปัตยกรรมเมืองกำแพงเพชร.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร. หน้า ๕๐-๕๒. กำแพงเพชร : วิทยาลัยครูกำแพงเพชร, ๒๕๒๗.

ทวน พินพันธุ์. พิษณุโลกของเรา. พระนคร : กรุงสยามการพิมพ์. ๒๕๑๔.

เอิบเปรม วัชรางกูร. การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทน์” ในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการจัดโดยกรมศิลปากรที่จังหวัดพิษณุโลก เรื่องโบราณคดีไทย ครั้งที่ ๑, พ.ศ. ๒๕๓๕.

อุตสาหกรรมไทย (พ.ศ. ๒๓๙๘ – ๒๔๗๗) : ปฏิสัมพันธ์กับสนธิสัญญาการค้ากับชาติตะวันตก ?

ความนำ

ระบบศักดินาของไทยไม่อาจก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจจนเกิดการขยายการผลิตไปสู่ระบบทุนนิยมได้ เพราะชนชั้นปกครองซึ่งครอบครองปัจจัยในการผลิตทั้งหมด แรงงาน ที่ดิน และน้ำจะไม่ดำเนินการผลิตด้วยตนเอง ยังติดค่านิยมแบบเก่าเพราะเห็นว่าการผลิตและการค้าเป็นอาชีพต่ำไม่เหมาะกับชนชั้นผู้นำ เจ้าขุนมูลนายซึ่งมีหน้าที่ควบคุมแรงงานก็ไม่มีโอกาสสะสมทุน ด้วยไม่มีสิทธิที่จะนำแรงงานไปใช้ให้เกิดผลผลิตส่วนเกินได้ ส่วนนายทุนจีนซึ่งมีทั้งทุนและความสนใจในการลงทุน แต่ก็ไม่อาจหาแรงงานหรือที่ดินมาประกอบการผลิตได้ จึงมุ่งหน้าลงทุนหนักไปทางด้านการค้าเท่านั้น ระบบเศรษฐกิจของไทยจึงเป็นแบบพอยังชีพคือผลิตโดยมีเป้าหมายให้พอบริโภคเท่านั้น

ระบบการเกณฑ์แรงงานไพร่เป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการขยายตัวทางการผลิต การสะสมทุน และการเคลื่อนย้ายแรงงาน การแข่งขันทางธุรกิจถูกจำกัด ไพร่ไม่สามารถเดินทางไปค้าขายหรือประกอบอาชีพอิสระได้ถ้ามูลนายไม่อนุญาต นายทุนอิสระจึงไม่อาจก่อตัวขึ้นได้ นอกจากนี้ ระบบการเกณฑ์แรงงานยังเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาแรงงานทางด้านช่างอีกด้วย เพราะช่างฝีมือและนักประดิษฐ์พื้นเมืองส่วนใหญ่จะถูกเกณฑ์ให้มาทำงานในราชสำนัก^๑ หรือสร้างงานให้เจ้าขุนมูลนายที่มั่งคั่งโดยผ่านระบบไพร่ ต้องทำงานหลวงไปจนตลอดชีวิตและมีชีวิตที่ถูกบังคับยิ่งกว่าการเป็นไพร่ธรรมดา ดังนั้นความคิดริเริ่มและความคิดสร้างสรรค์จึงถูกสกัดกั้น อีกทั้งระบบไพร่ยังทำให้ช่างฝีมือและนักประดิษฐ์ดังกล่าวหมดโอกาสที่จะประกอบอาชีพอิสระ ซึ่งจะพัฒนาขึ้นเป็นชนชั้นนายทุนอุตสาหกรรมต่อไป

โดยความเป็นจริงพื้นฐานทางเศรษฐกิจ

*ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

^๑Van de Heide, "The Economical Development of Siam During The Last Half Century," *Journal of Siam Society*, Part II (1906), p. 79.